

De opvoeding tot burgers

Alleenstaande moeders 'zonder papieren' over hun interacties in opvang, school en thuis

Tine Brouckaert

Moeders zonder papieren en hun burgerschap

'Er zal altijd een verschil zijn. Ook met de Belgische nationaliteit blijf je zwart. Je moet goed studeren, een goeie job hebben, (...) dan pas gaan de mensen hier je als één van hen zien, ze zullen trots zijn en zeggen: 'kijk dat is een echte Belg!' Maar ook al heb je de Belgische nationaliteit, als je een doorsnee iemand bent, zullen ze zeggen: 'dat is een Afrikaan' en je hoort er niet bij. Pas als je bereikt wat voor 'echte' Belgen moeilijk te bereiken is, krijg je respect. Nationaliteit alleen maakt het verschil niet! Ik moet mijn kinderen op die manier opvoeden en ze tegelijk met die confrontatie leren omgaan.'¹ (Ella)²

Ella is een moeder zonder papieren. In België schat men het aantal mensen zonder papieren op meer dan 110.000 (Van Meerteren, Van San & Ensbergen, 2008). Hun aanwezigheid wordt als een groeiend probleem ervaren, niet alleen in België, maar in heel West-Europa. Degenen die er in slagen Europa illegaal binnen te komen, moeten overleven in precaire omstandigheden met uiterst beperkte rechten, een immense onzekerheid en een constante angst om 'zichtbaar' te worden. Mensen zonder pa-

pieren worden niet beschouwd als volwaardige burgers, maar toch doen ze aan burgerschap, onder meer bij het opvoeden van hun kinderen.

Dit onderzoek onderzoekt de opvoedingspraktijken van ongedocumenteerde moeders op hun burgerschappotentieel. De illegale migratiestroom vervrouwelijkt, maar toch is er op enkele uitzonderingen na (Raissigier, 2010), geen onderzoek naar mensen zonder papieren die de positie van vrouwen privilegieert. Onderzoek naar het burgerschap van migrantenvrouwen zonder papieren is interessant, omdat deze groep op verschillende aspecten is uitgesloten van burgerschap. Deze vrouwen beschikken ten eerste niet over een rechtsgeldige titel om hier te verblijven. Ten tweede gaat het om alleenstaande moeders. Hierdoor wijken deze moeders zonder papieren af van het dominante tweekostwinnersmodel waarop de theorieën rond burgerschap zijn gebaseerd. Ten derde blijft de private sfeer van opvoeding een niet erkende sfeer voor sociaal-politiek burgerschap. Op die manier ondervinden alleenstaande moeders zonder papieren verschillende uitsluitingmechanismen en vormen ze juist daardoor een uitdaging voor inclusief burgerschap.

Burgerschap is de laatste decennia, onder invloed van de toenemende complexiteit van migratie, een veel besproken concept geworden. In navolging van de socioloog T.H. Marshall werd burgerschap lang gezien als een status. In zijn klassieker 'Citizenship and Social Class' (Marshall, 1953) omschreef hij burgerschap binnen elke maatschappij als een evolutionaire drietrappentheorie, met de verwezenlijking van burgerlijke, politieke en tot slot ook sociale rechten. Ook in de klassieke communautaire, liberale en republikeinse burgerschapstheorieën wordt burgerschap opgevat als een status met daarvan afgeleide rechten. Deze klassieke theorieën rond burgerschap zijn bekritiseerd vanuit hun onvermogen tot inclusie van iedereen die niet tot de norm van die natie behoort (Lister & Pia, 2008).

Vrouwen kunnen formeel uitgesloten worden van burgerschap door bijvoorbeeld alleen mannen van politieke rechten te voorzien. Bij de oprichting van België bijvoorbeeld hadden vrouwen geen burgerlijke of politieke rechten. Vrouwenstemrecht ontstond in België pas in 1948. Het bekomen van een burgerschapsstatuut is echter geen garantie voor een burgerschapsbeleving of een burgerschapsparticipatie. In de klassieke androcentrische opvatting van burgerschap wordt de nadruk gelegd op participatie in de publieke sfeer. De invulling van werk wordt beperkt tot officieel en betaald werk. Opvoeden en werk gerelateerd aan het moederschap worden verbannen naar de apolitieke privésfeer. Feministen en andere kritische burgerschapstheoretici bekritiseerden deze publiek/private tweedeling waarop burgerschap is gebouwd. Ze pleitten voor een ruimere en meer inclusieve opvatting van burgerschap die niet enkel is gebaseerd op rechten en plichten, maar die ook participatie en identiteit in

ogenschouw neemt (Lister, 2007). Vanuit multiculturele hoek werd parallelle kritiek geleverd op het klassiek model van burgerschap, maar dan voor het negeren van andere dan genderverschillen. Ze vroegen aandacht voor de ogenschijnlijke neutraliteit van onder meer cultuur, huidskleur, religie en van de burgerschapsidentiteit.

De kritieken op het klassieke concept van burgerschap hebben ervoor gezorgd dat burgerschap niet enkel meer wordt gezien als een status, maar ook als een praktijk, een houding en een gevoel van 'behoren' tot een collectiviteit. Juriste Linda Bosniak (2000) schuift een multidimensionale typologie van burgerschap naar voren. Zij stelt voor vier inhoudelijke dimensies te onderscheiden: (1) een legale status, (2) de daarvan afgeleide politieke, sociale en culturele rechten, (3) participatie en (4) identiteit of solidariteit met anderen. Vooral de laatste twee dimensies van burgerschap uit deze typologie zijn nuttig om het burgerschap van moeders zonder papieren te bestuderen.

Bosniak definieert de derde dimensie als *participatie in de politieke gemeenschap en een actief engagement in de civil society*. De transnationale sociale en politieke gemeenschappen die tot stand komen via migratie en waarmee migranten zich identificeren en vormen van solidariteit onderhouden over de territoriale grenzen van natiestaten heen, werden in de wetenschappelijke literatuur tot de jaren zeventig vooral geanalyseerd vanuit de assumptie dat migranten hun levenskeuzes maken vanuit een constant dilemma tussen twee culturen. Recentere literatuur focust meer op het transnationale van hedendaagse migratie en beschouwt de praktijken en discourses van migranten als complexe, zinvolle constructies van hun leven, met een lidmaatschap in beide maatschappijen (Sa-

Vrouwenbeeld gemaakt door de vrouwen van het vrouwenhuis in 2009. Bron: Layla Aerts

lih, 2002). Ondanks feministische kritieken die de vrouwelijke vertegenwoordiging op basis van vrouwelijke traditionele rolpatronen claimen, blijft het idee van het opvoeden van kinderen als sociaal-politieke dimensie van burgerschap een controversieel punt en onderwerp van een aanhoudend debat (Kershaw, 2010; Lister, 2010). Kershaw (2010) en Lister (2010) refereren beiden naar Patricia Hill Collins (2006) en haar onderzoek naar moeders behorende tot een etnische minderheid in de Verenigde Staten. Hill Collins stelt dat deze moeders hun kinderen door de opvoeding heen strategieën meegeven die weerstand bieden tegen exclusie en vormen van onderdrukking in de publieke sfeer. Deze moeders willen hun kinderen tegelijk een zekere trots meegeven voor hun niet publiekelijk erkende identiteit. Kershaw gaat verder en argumenteert dat deze moeders door deze strategieën mee te geven aan hun kinderen, deze moeders mee vorm geven en autonomie bieden aan een collectieve identiteit

van een etnische minderheid en op deze manier een actieve politieke burgerschapspraktijk stellen (Kershaw, 2010, p.306).

Bosniak schuift tenslotte een vierde en laatste dimensie van burgerschap naar voren: burgerschap als identiteit of solidariteit. Burgerschap als identiteit gaat over de *collectieve en affectieve banden waarmee men zich identificeert en de daaraan gekoppelde solidariteit die we onderhouden met anderen in deze wereld*. Als gevolg van de toegenomen diversiteit binnen onze samenlevingen is de collectieve identiteit hoe langer hoe minder vanzelfsprekend verbonden aan de nationaliteit. Rosaldo (1999) introduceert 'cultureel burgerschap als een recht om verschillend te zijn van de norm zonder daardoor van iemands recht af te zien om erbij te horen'. Een denationalisering zorgt ervoor dat deze affectieve banden een steeds belangrijker element worden voor beleid en publieke instituties, omdat de wisselwerking tussen emoties en interacties wordt erkend als basiswaarde voor een politieke actie (Berlant, 1997; Fortier, 2011).

Dit artikel focust op de dimensies 'participatie' en 'identiteit' van burgerschap bij moeders zonder papieren. Praktijken en ervaringen op het vlak van opvoeding worden onderzocht op hun burgerschapspotentieel. Via een etnografisch onderzoek werd geprobeerd de complexiteit van het moederschap bij vrouwen zonder papieren te vatten. De opvoeding vindt plaats binnen drie opvoedingscontexten. Een eerste context is deze van opvang en zorg. Het veldwerk toont hoe deze moeders zich in lokale, nationale en transnationale netwerken engageren en hoe ze verschillende opvoedingsideologieën met elkaar combineren om hun kinderen groot te brengen. Op die manier werpt dit onderzoek tege-

lijk een nieuw licht op opvoeding en moederschap vanuit crosscultureel perspectief.

Een tweede context omvat de interacties van deze moeders zonder papieren met de school van hun kinderen. Scholing speelt een belangrijke rol in het klaarstomen van toekomstige burgers, maar hoe gaan deze moeders als illegale burgers hiermee om? Ondanks hun illegale burgerschapsstatus komen zij dagelijks met de school in contact. Vanuit een ongelijke positie, balanceren deze vrouwen tussen verschillende persoonlijke en/of culturele waarden en normatieve discoursen en praktijken over moederschap.

Binnen de derde context, die van het gezin, creëren en reproduceren deze moeders gevoelens van 'thuishoren' met betekenis die zij noodzakelijk achten voor de aanvaarding en de overleving van hun kinderen in de westerse maatschappij. Etnografisch onderzoek naar hun thuis vertaalt zich in een beschrijving van onder meer beelden, geuren, kleuren, smaken, waarmee een nostalgisch thuisgevoel wordt opgeroepen. Deze moeders gaan creatief om met obstakels verbonden met hun burgerschapstatus en socio-economische situatie, waardoor ze een beweging in gang zetten die leidt tot een nieuwe subjectbeleving en andere genderrollen.

We presenteren in dit artikel een casestudie met personen die op vele verschillende manieren uitgesloten worden, omdat ze niet voldoen aan de dominante normen van burgerschap. Deze studie wil daarmee bijdragen aan het onderzoek naar een inclusief burgerschap.

Onderzoeksmethode

Deze studie is gebaseerd op een kleinschalig etnografische casestudie met zeven moeders zonder papieren. Deze moeders

werden vergezeld in hun dagelijkse activiteiten en bezigheden tussen eind 2008 en februari 2011. Daarnaast zijn ook verschillende diepte-interviews van telkens twee uur afgenomen met vijf van de zeven moeders die daarmee instemden. De vrouwen zijn uit diverse landen afkomstig: uit Zuid-Amerikaanse landen (Bolivië, Peru), uit Afrikaanse landen (Marokko, Kameroen, Kongo, Algerije) en uit het Midden-Oosten (Iran). Ze verbleven tijdens de periode van het onderzoek in België (Gent-Antwerpen). Het onderzoek wil niet representatief zijn voor de totale populatie van vrouwen zonder papieren. Wel willen we aan de hand van deze selecte groep het leven van moeders zonder papieren in al zijn facetten weergeven. De illustraties uit de levensverhalen en praktijken van deze vrouwen moeten worden gelezen als unieke ervaringen, hoewel er gemeenschappelijke elementen kunnen opduiken.

Ik heb de vrouwen ontmoet via verschillende organisaties die werken voor en met vrouwen zonder papieren. Via de zeven vrouwen met wie ik intensief contact had, leerde ik ook andere moeders zonder papieren kennen. In het vrouwenhuis voor vrouwen zonder papieren in Antwerpen organiseerde ik twee focusgroepen. De vrouwen die participeerden in de focusgroepen waren allemaal vaste bezoekers van het huis voor vrouwen zonder papieren.

Alle vrouwen uit dit onderzoek zijn moeders. De meesten zijn moeder geworden op Europees grondgebied. Enkelen zijn met hun kinderen naar Europa gekomen, waarbij het bieden van een betere toekomst voor hun kinderen en zichzelf de belangrijkste drijfveer voor hun migratie was. Twee participanten hadden ook nog kinderen in het land van herkomst. De moeders zijn tussen de 22 en de 65 jaar oud, zijn van verschillende origine, klasse,

religieuze achtergrond en het aantal kinderen ligt tussen de één en vijf, een aantal dat in de loop van het onderzoek kon veranderen door nieuwe geboortes. De meeste moeders zijn alleenstaand, maar hun relatiestatus kan zijn veranderd tijdens de periode van het onderzoek. In het begin van deze studie verbleven alle vrouwen zonder papieren in het land van residentie, sommigen zijn tijdens die periode een regularisatieprocedure aangegaan en kregen een positief antwoord, één vrouw is recent teruggekeerd, anderen wachten nog steeds af en twee vrouwen blijven illegaal verder leven in het land van residentie na een negatief antwoord. Participerende observaties omvatten dagelijkse activiteiten zoals het begeleiden van kinderen naar school, boodschappen doen, hun werk, vrienden bezoeken, feestjes, activiteiten buitenshuis, kerk, meegaan naar sociale organisaties, sociaal werkers, advocaten, politie, rechtbank, et cetera.

Theoretisch steunt dit onderzoek op het kritisch multiculturalisme (McDowell & Fang shi-Ruei, 2007) en het kruispuntdenken (Lykke, 2010). We besteden aandacht aan de machtsverhoudingen die zich verschuilen achter een ogenschijnlijk neutrale norm. Het kruispuntdenken refereert aan de kruispunten of intersecties die als sturende principes spelen in elke maatschappij en individuen en groepen een structureel voor- of nadeel kunnen verschaffen (Yuval-Davis, 2006).

Opvoeding door transnationale netwerken heen

Deze paragraaf analyseert de organisatie van kinderopvang en opvoedingsondersteuning bij moeders zonder papieren. Niemand van de vrouwen uit deze studie had familie of een uitgebreid netwerk ter plaat-

se bij aankomst, waardoor ze genoodzaakt zijn opvang en opvoeding met de nodige creativiteit aan te pakken. Welke bronnen hebben deze moeders zonder papieren, wanneer traditionele netten wegvallen en er tegelijk geen alternatief voor handen is door de staat omwille van hun onwettelijke status? 'De grote familie' is voor deze vrouwen uit het Zuiden een traditioneel belangrijke hulpbron in de opvoeding. Ella benadrukt dat waarden in het opvoedingsysteem waarbinnen zichzelf werd opgevoed vooral draait om wederzijdse afhankelijkheid, verantwoordelijkheid en het delen van de zorg voor kinderen. Bijna alle vrouwen uit deze studie stellen deze waarden tegenover de westerse opvatting, waarbij moederschap wordt opgevat als een individuele taak. Ook Patricia Hill Collins (2007) vertelt in haar relaas over de ervaringen van het moederschap bij Afro-Amerikaanse vrouwen in Amerika dat de etnische groepsdimensie essentieel is voor zwarte vrouwen bij het opvoeden van hun kinderen. Voor enkele van onze vrouwen vormen bovengenoemde waarden een belangrijk referentiepunt in de constructie van een niet-westerse identiteit en maakt het deel uit van de zingeving en een gevoel te behoren tot een groter geheel. De banden met de familie worden door enkelen in stand gehouden, ondanks de geografische afstand. Voor Rachida,³ een alleenstaande moeder zonder papieren met vijf adolescenten jongens van Marokkaanse origine, blijft de rol van de grootvader belangrijk, ondanks het feit dat zij zich in België bevindt en hij in Marokko. Ze heeft regelmatig telefonisch contact met hem en ze houdt een band in stand tussen hem en haar zonen. Hij is een belangrijke morele autoriteit voor haar zonen en hij roept hen telefonisch op het matje bij confrontaties met de politie of andere kleine, wat Rachida,

‘criminele activiteiten’ noemt. Voor anderen zijn er geen of weinig banden meer met het thuisfront, soms zijn er geen ouders of nabije familieleden meer of in andere gevallen is vervreemding van het thuisfront een reden tot migratie geweest.

Sommige van de moeders zonder papieren uit dit onderzoek creëren nieuwe netwerken, die sterk lijken op de netwerken rond opvoeding waarin zij zelf zijn grootgebracht, met het verschil dat de netwerken die hier worden geconstrueerd niet met familieleden zijn, maar met mensen die dezelfde taal delen, dezelfde kerk, dezelfde etnische groep et cetera. Zoals Ella, die vertelt hoe haar zoontje van bijna drie vaak het weekend doorbrengt bij vrienden die ze enkele jaren geleden in Antwerpen leerde kennen en die net zoals zij behoren tot de etnische groep van de Bambiléké. Haar zoontje noemt de moeder uit het gezin van haar vrienden ‘mama’. Dit lijkt sterk op wat in Afrikaanse en Afro-Amerikaanse gemeenschappen wordt geïdentificeerd als ‘*other-mothering*’, een manier om de zorg verbonden aan het moederschap te delen. Deze manier van opvoeden onderscheidt zich van het moederschap zoals die in westerse maatschappijen wordt opgenomen, namelijk als een verantwoordelijkheid die exclusief door biologische moeders wordt opgenomen, ‘*blood-mothering*’ geheten. Dit is wat Devillé, in haar studie over mensen zonder papieren en hun netwerken ‘*outsider community*’ noemt, een sociaal netwerk bestaande uit mensen van dezelfde etnische gemeenschap (Deville, 2006, p.143). De moeders uit deze studie die een uitgebreid netwerk rond opvoeding hebben opgebouwd en dat in stand houden, getuigen van de tijd en energie die ze investeren in dit soort netwerken. Toch blijkt het soms te moeilijk om te kunnen rekenen op informele netwerken, wanneer waarden en

normen die eigen lijken aan een bepaalde gemeenschap gebaseerd op cultuur, geen evidentie meer zijn in een Belgische context zonder papieren. De meerderheid van de vrouwen uit de studie zeggen niet meer te kunnen rekenen op het referentiekader van waarden en normen dat ze verwachten terug te vinden bij personen die ze verbinden aan hun cultuur van origine. Wat Emilie⁴ zegt over de zwarte mensen in Saint-Etienne, zegt Gabriela⁵ over de Latino’s in Antwerpen:

‘ik weet niet hoe ik het je moet uitleggen... maar de latino’s hier hebben niets te zien met de latino’s in Zuid-Amerika. Ik weet niet wat er met hen gebeurd is, maar ze zijn allemaal erg egoïstisch geworden.’

Radoesh⁶ vindt haar autonomie enerzijds te belangrijk en vraagt anderzijds niet graag hulp aan ex-landgenoten, omdat ze bang is voor verklipping. Bijgevolg combineert ze opvoeding en kostwinning in haar eentje:

‘Als alleenstaande moeder heb ik ook niet veel tijd, maar aan de andere kant ben ik verplicht want ik ben man en vrouw’.

Hun onwettelijk statuut zorgt ervoor dat ze niet anders kunnen dan in het illegale circuit jobs te aanvaarden die van hen een meedogenloze flexibiliteit vragen. Als alleenstaande moeders kunnen ze hierdoor werk en opvoeding moeilijk combineren. Toch zijn deze vrouwen in staat bronnen te combineren en zich daarbij te engageren in activiteiten die zich zowel op lokaal als transnationaal niveau bevinden en zich onttrekken aan grenzen die politiek territoriaal zijn bepaald.

De schoolcontext

Naast hun engagement rond opvang en opvoeding van hun kinderen in informele

le netwerken, komen deze moeders ook in contact met dominante groepen uit de samenleving via scholen. Eerder onderzoek toonde aan dat de relaties in dit verband meestal onevenwichtig zijn (Vandenbroeck, Roets & Snoeck, 2009). Toch negotiëren zij hun opvattingen en waarden over opvoeding in de tegenstellingen die ze ondervinden met de opvoeding, zoals die in scholen wordt meegegeven. Langs de ene kant is publieke educatie en opvang voor die vrouwen een belangrijk hulpmiddel in hun strijd voor papieren.⁷ De moeders vinden het bovendien belangrijk dat hun kinderen in de school de vaardigheden van de dominante groep aanleren. Sommige van deze vaardigheden worden door de moeders zonder papieren als een prioriteit gezien. Ella vindt het bijvoorbeeld belangrijk dat haar zoon in Vlaanderen woont en niet in Brussel om later zijn kansen op de arbeidsmarkt te kunnen verhogen. Ze zegt: 'Het Vlaamse gewest is beter om te leven voor ons (...) omdat hij zwart is, is het beter dat hij Nederlands en Frans spreekt, op die manier verdubbelt hij zijn kansen voor later.'

Aan de ene kant willen deze moeders hun kinderen wapenen met de noodzakelijke competenties om te kunnen overleven en geweld en discriminatie te kunnen weerstaan. Sommige moeders zitten in een voortdurende strijd en geven blijk van compromissen en flexibiliteit, zoals Radoesh, die vindt dat haar adolescente dochter kan worden vrijgesteld van de ramadan op het moment dat haar schoolwerk haar teveel vraagt.

Aan de andere kant voelen deze moeders zich geconfronteerd met ideologieën over educatie die nieuw zijn voor hen of waar ze niet altijd achter staan. Ze worden daardoor brugfiguren tussen verschillende

Vrouw en kind met tv aan Bron: Layla Aerts

ideologieën rond opvoeding en educatie. Zoals Ella het verwoordt:

'Hij is hier geboren en is hier aan het opgroeien, dus hij zal meer een Belgische mentaliteit meekrijgen dan een Afrikaanse (...) Kinderen die hier zijn geboren, reageren zoals Belgen (...) alles wat hij zal leren op school zal Belgisch zijn, niet mijn school.'

De moeders uit deze studie beseffen dat door de school opvoedingswaarden worden meegegeven die soms ingaan tegen hun eigen waarden en normen, maar die ze tegelijk noodzakelijk achten voor de slaagkansen van hun kinderen binnen de maatschappij van residentie en bepalend voor hun acceptatie als burgers. De Turkse uitdrukking '*jij het vel, ik de bonen*', geeft deels de realiteit weer van de verhouding van moeders zonder papieren in hun relatie met school. Deze uitdrukking betekent dat de opvoeding van kinderen 'thuis' en 'op school' niet gemengd moet worden. De verantwoordelijkheid van de ouders 'stopt' aan de schoolpoort en thuis worden schoolse opvattingen rond opvoeden ondergeschikt aan de visie die ouders hebben over de opvoeding van hun kind. Deze vi-

sie is tegengesteld aan de relatie die ouders behorende tot meerderheidsgroepen over het algemeen hebben met scholen. Ouders zoeken voor hun kind een school die het dichtst lijkt aan te sluiten bij de opvoedingsvisie van de ouders zelf. De moeders zonder papieren daarentegen aanvaarden dat de opvoeding die hun kinderen thuis meekrijgen op bepaalde punten loodrecht staat op de waarden en vaardigheden die ze in gelijk welke school aanleren. Vanuit deze positie zoeken de moeders naar compromissen om beide opvattingen over opvoeding te combineren. Fragmenten uit twee interviews, een eerste met Emilie en een tweede met Radoesh geven weer hoe moeders zich hierin op verschillende manieren kunnen positioneren:

‘Voor mijn kinderen zal wat ik hen thuis aanleer, belangrijker zijn dan wat ze op school zullen leren. Mijn school zal domineren’ (Emilie)

‘Weet je wat het probleem is? Kinderen die geen goeie ouders hebben. Je moet veel tijd besteden aan je kinderen. Weet je, eerst stap je met je kinderen maar vanaf het moment dat ik hier kwam, moest ik met mijn kinderen lopen. Kijk mijn kinderen gaan naar de scouts, mijn dochter mag alles doen. Maar wij hebben grenzen. (...) In de scouts en op school kent iedereen mij. Mijn dochter zegt dat de leiding bang is van mij (lacht). Ik heb alles gedaan! Ik sliep tussen de zorg van mijn kinderen en mijn jobs maar drie, vier uur per nacht. Ik ben hier nu zes jaar en ik ben nog nooit alleen naar een feestje geweest zonder mijn kinderen (emotioneel). Ik besteed tijd aan mijn kinderen, full-time. Maar ik zal ook resultaat krijgen.’ (Radoesh)

Deze citaten illustreren twee verschillende manieren waarbij deze moeders de dominante ideologieën rond opvoeding onder-

handelen. Op deze manieren tonen deze vrouwen aan dat ze verschillende opvoedingsvisies als complementair aan elkaar integreren met een duidelijk engagement in de maatschappij van residentie in plaats van een losstaande reproductie van etnische karakteristieken. Door verschillende culturele visies op opvoeding te combineren, creëren deze moeders nieuwe opvoedingsideologieën om hun kind op te voeden tot een geaccepteerde burger. Hierbij is er plaats voor zijn/haar verschil en kan het engagement van deze moeders worden gezien als een sociaal-politieke participatie binnen de bredere maatschappij (Erel, 2009).

Oost west, thuis best?

De vierde dimensie van burgerschap die Bosniak (2000) voorstelt, is burgerschap als identiteit of solidariteit. We tonen hier aan dat identificatie van zichzelf en verbondenheid met anderen en de daaraan gekoppelde solidariteit worden meegegeven via het thuisgevoel in de jongste kindertijd. Ella vertelt in onderstaand citaat over de constructie van een gevoel van behoren tot een collectiviteit, een taak die, volgens haar aan ‘ontwortelde’ ouders toekomt.

‘Mijn kinderen moeten het verhaal van hun leven kennen. Ze zijn niet toevallig geboren in Europa. Ze zijn hier geboren omdat er iemand was met de naam “Ella” die hier is aangekomen zonder papieren. Die iemand heeft op die manier overleefd hier en zo en zo ... De geschiedenis van iemands leven start toch altijd bij iemand, nietwaar? Vanaf iets? Het zijn je wortels, het is waar je vandaan komt. Het is mijn taak om dit door te geven in een context die dit bemoeilijkt. (...)’ (Ella)

This is overal en nergens

Soms wordt thuis toegeschreven aan een abstract ideaal, verlangend naar een nostalgisch verleden of een utopische toekomst. Vaak wordt thuis ook opgevat als vertrekkende van de plaats waar je thuis hoorde naar het land waar je migreert. Uit de verhalen van deze vrouwen blijkt dat de migratie vaak niet rechtstreeks gebeurde tussen hun land van herkomst en België, maar dat ze verschillende tussenstops hebben gekend, waar ze vaak ook een thuis probeerden te vinden. Radoesh is al tien jaar in België, samen met haar twee kinderen. Als ik naar de stand van zaken vraag betreffende haar lopende procedure antwoordt ze:

'Als het deze keer niet lukt, vertrekken we! ... Naar gelijk welk land!! (emotioneel) Gelijk naar waar, als mijn dochter er maar kan studeren. (stilte) Maar ik wil ook niet dat mijn kinderen elke keer van nul moeten beginnen. Zij zijn hier opgegroeid, ze hebben hier hun vrienden ...' (Radoesh)

Uit het verhaal van Radoesh en de zes andere vrouwen wordt duidelijk dat ze na verloop van jaren geen toekomstperspectief meer zien in hun thuisland. Terugkeren betekent opnieuw beginnen. Soms, zoals het geval is bij Ella, blijft de droom van terugkeren overeind en wordt die idyllisch geprojecteerd naar later met een enorm statusverschil tussen de manier waarop ze hier nu leeft en de toekomstige manier van leven in hun thuisland. Ella spreekt over haar grote huis later in Kameroen, haar huispersoneel en haar grote auto. Het is Roger Rouse (1992), die naar aanleiding van zijn studie naar het thuisgevoel bij Mexicaanse grensarbeiders in Silicon Valley, voorstelt oude concepten van thuis te laten vallen en thuis te gaan interpreteren als een verplaatsbaar of pluri-lokaal concept.

Onderweg naar thuis

Uit de empirische ervaringen blijkt dat de drang om de fysieke ruimte tot een thuis om te toveren bij deze vrouwen zonder papieren vooral tot uiting komt als er een kind is. Thuis is geen eenduidig begrip en betekent zowel een fysieke plaats die bescherming biedt als een symbolische ruimte waar iemand zichzelf kan zijn. De fysieke plaats waar deze vrouwen wonen, wordt medebepaald door hun niet-burgerschapstatus en door hun financiële en relationele situatie. Vaak bestaat er een contrast tussen discoursen over thuis en de praktijken die thuis reconstrueren. In de praktijk worden deze moeders zonder papieren met tal van obstakels geconfronteerd die reconstructie belemmeren. Er bestaat bijgevolg een onlosmakelijke interconnectie tussen die fysieke en symbolische invullingen van thuis. De symbolische invulling van thuis zijn emoties die 'geconstrueerd worden via praktijken die opvoeringen zijn van cultuurspecifieke identiteiten' (Gedalof, 2009). Thuis is eerder al omschreven als *'de belichaming van het geheugen dat is gecodeerd in somatische praktijken en emoties'* (Connerton, 1989, p.72-104). In het volgende stuk nemen we jullie via een beschrijving van deze impressies mee naar Estelle's thuis, een moeder zonder papier afkomstig uit Kameroen.

Estelle deelt een appartement met een andere moeder zonder papieren. Het ene stuk van de leefruimte is voorzien van een bed voor Estelle en haar dochter en het andere stuk met een bed voor Mona en haar zoon. In de leefruimte staat, naast wat basismeubilair, een schilderij dat verlore dreigt te gaan tegen een anders compleet lege witte muur. Over de sofa ligt een kleurrijke lap stof en de gordijnen heeft ze zelf gemaakt van een stuk Afrikaans-aandoende stof in promotie. Overal weer-

galmen klanken van de laatste muziekproducties uit Ivoorkust of flitsen beelden van *télé-sud*⁸ door de kamer. Je wordt er meteen ondergedompeld in een geur van kruiden die gepaard gaat met gastvrijheid. Aan deze gastvrijheid zijn impliciete regels verbonden. Aan de hand van de kostprijs, het soort gerecht en de moeilijkheidsgraad, wordt de mate van respect geuit tegenover degene voor wie het wordt klaargemaakt. Meestal gaat respect gepaard met onderliggende structuren van genderrelaties en andere machtsrelaties. Het is op een feestje bij haar thuis, dat een man me zegt: *'als een vrouw "taro à la sauce jaune" klaarmaakt voor haar man, betekent dit dat ze hem héél erg respecteert'*. Het wordt duidelijk dat gerechten klaarmaken en consumeren praktijken zijn die een gevoel van 'behoren tot een groter geheel' oproepen (Gardner, 1995). Het is voor elk van deze vrouwen een belangrijke notie van identiteit die ze aan hun kinderen willen doorgeven.

'Zeg nu zelf, een moeder die geen Afrikaans meer kookt, wat kan die nog aan haar kind meegeven? Hij/zij zal enkel de Europese keuken kennen. Een zwart kind opgevoed door Belgen zal niet verschillend zijn van hem. Alles hangt af van de context die je creëert.' (Ella)

De reconstructie van thuis door praktijken rond voeding heen maakt ook duidelijk welke waarden deze vrouwen zichzelf en hun cultuur toeschrijven. Solidariteit, gastvrijheid en verbondenheid met anderen is iets wat de meeste vrouwen uit deze studie zien als eigen aan hun land van herkomst en tegengesteld aan het individualisme uit het noorden.

'In mijn land gaat iemand die héél erg arm is, bijvoorbeeld een alleenstaande moeder met zes kinderen die echt heel arm is. Zo iemand die maar om de paar dagen kookt

omdat ze geen geld genoeg heeft om elke dag te koken, zal als de kinderen van de buuren langskomen toch verplicht zijn om met hen te delen en ook hen eten te geven.' (Ella)
I: 'Verplicht door wie dan?'

E: 'Verplicht door solidariteit! Bij ons is dat zo! ... Kijk ik heb Belgische vrienden gehad, die zaten te eten voor onze neus zonder te vragen of we ook iets wilden. Ik was daardoor zo hard gechoqueerd! Voor ons is dat echt schandalig!'

Het zijn waarden die deze vrouwen vaak toeschrijven aan hun cultuur, maar ze kunnen ook duiden op een gemeenschappelijke armoedecultuur waarvan deze vrouwen zonder papieren deel uitmaken. De sociaal-economische positie samen met de irreguliere situatie maakt het voor de moeders moeilijk hun kind(eren) een stabiele thuissituatie te bieden. Toch gaan ze op een creatieve manier om met deze context. Dat geeft ook het volgend stuk uit het levensverhaal van Emilie weer. Emilie komt in augustus 2009 hoogzwanger en met drie kinderen aan in Europa. Op het moment dat ik haar ontmoet, is ze hier nog maar enkele maanden. Na haar aanvraag tot regularisatie in Frankrijk ontvangt ze ongeveer 35 euro per week aan cheques om haar gezin te voorzien van basisbehoeften. Daarmee kan ze enkel terecht in de grote supermarkten met voor haar niet de meest geliefde producten. Wil ze haar eigen keuken koken dan moet ze naar de plaatselijke kruidenierswinkels, uitgebaat door mensen van Afrikaanse origine die producten laten invoeren. Haar cheques zijn daar echter onbruikbaar. Ze klaagt er over dat de ingrediënten voor traditionele gerechten zoveel duurder zijn en meer tijd vragen om klaargemaakt te worden. Heidi Ambuster (2002) stelt in haar onderzoek naar het gevoel van thuis bij Syrische orthodoxe chris-

tenen in Turkije en Duitsland ook een samenwerking vast tussen zelfidentificatie en dominante bepaaldheden van identiteiten in termen van natie, gender, klasse, religie en dergelijke. De vraag is hoe de autonomie van deze moeders zonder papieren in zo'n context moet worden geïnterpreteerd. Moet het worden geïnterpreteerd als verzet tegen een neoliberalistische eenheidscultuur die uiteindelijk alle verschillen wil neutraliseren? Gedalof (2009) wijst op het feit dat reproductie, of repetitie zoals zij het noemt, en verandering uitgelokt worden door hetzelfde proces en daarom niet moeten worden voorgesteld als een binaire oppositie. In de reconstruerende praktijken van deze moeders om een thuis te creëren, worden vrouwen geconfronteerd met structuren die hen belemmeren en een uitdaging kunnen betekenen voor henzelf, maar ook voor de lokale gemeenschap.

In bepaalde opzichten drukken deze vrouwen uit dat hun migratie naar Europa ook gepaard gaat met een honger naar verandering.

'Sinds de dag dat ik de Belgische grond betrad, ben ik veranderd. Mijn mentaliteit is veranderd, ik ben de dingen anders gaan zien. Ik ben mezelf meer gaan respecteren, ik ben onafhankelijker geworden...'

(Paquita)

Vaak gebruiken deze moeders de context ook om bepaalde opvoedingspraktijken aan te passen. Ella vindt het bijvoorbeeld noodzakelijk dat ook haar zoon haar keuken leert, terwijl in haar opvoeding koken niet iets voor mannen was. Dat geldt ook voor Aliyah. Door haar ongedocumenteerde status en haar socio-economische situatie kan ze niet het leven leiden dat ze zich had gewenst, ze zegt me:

'Ik kwam naar hier om vrij te zijn. Als ik te oud ben om vrij te kunnen zijn, dan zal ik

mijn dromen doorgeven en realiseren voor mijn kinderen.'

Burgerschapsparticipatie

Uit dit artikel blijkt dat burgerschap veel verder gaat dan een juridische status. Bosniak (2000) voegde de dimensie 'participatie' en 'identiteit' toe aan de burgerschapsstatus. In de opvoeding van hun kinderen tot burgers geven deze vrouwen blijk van burgerschapsparticipatie en geven ze een identiteit en een gevoel van verbondenheid om als burgers met hun verschillen te functioneren in een postnationale maatschappij. Voor de opvoeding van hun kinderen dienen deze vrouwen beroep te doen op transnationale bronnen en nieuwe lokale netwerken te creëren om hun engagement op lokaal niveau mogelijk te maken. Daardoor kunnen ze als alleenstaande moeder zonder papieren een job vinden op de irreguliere arbeidsmarkt. In hun interacties met officieel onderwijs, geven deze moeders blijk van autonomie en flexibiliteit in het combineren van verschillende opvoedingsideologieën. Hun participatie wordt hier sociaal-politiek, omdat ze in staat zijn verschillende culturele visies in verband met opvoeding te combineren, zonder hun eigenheid daarbij te verliezen en elk op hun eigen manier in interactie te treden met de school. Hun doel is daarbij hun kinderen zo goed mogelijk klaar te stomen tot succesvolle burgers, zonder daarbij hun gepercipieerde verschillen te verwaarlozen. De participatie op lokaal niveau wordt in de hand gewerkt door transnationale netwerkstructuren en dragen bij tot een nieuwe subjectbeleving voor de vrouwen zelf en voor hun kinderen. Daarbij spelen de notie tijd, hun socio-economische situatie en hun eigen honger naar verandering een rol. Thuis wordt een

dynamisch, pluri-lokaal concept waarbij zelfperceptie en verbondenheid met anderen grensoverschrijdend wordt en de notie verandering incorporeert. In de thuiscontext wordt verbondenheid gecreëerd met de nationale gemeenschap en tegelijk een transnationale identiteit meegegeven. Op die manier werken deze vrouwen mee aan een burgerschapsidentiteit in een postnationaal tijdperk. Deze moeders zonder papieren voeden hun kinderen op tot potentiële, aanvaarde burgers en daarbij geven ze blijk van capaciteiten die de dominante constructies van burgerschap kunnen uitdagen en/of aanvullen.

Met dank aan: de redactie van het Tijdschrift voor Genderstudies, Ine Pisters, Griet Deknopper en de anonieme referenten.

Noten

- 1 De interviews en contacten met de vrouwen verliepen in het Frans, Spaans en Nederlands. De namen van de participanten zijn veranderd om hun anonimiteit te garanderen.
- 2 Ella is een jonge alleenstaande moeder zonder papieren met een zoon van twee, die bij de geboorte wel werd erkend door een vader met Belgische nationaliteit. Zij woont in Antwerpen en kreeg sinds kort en na acht jaar onwettig in België een positief antwoord op haar regularisatie-aanvraag.
- 3 Rachida is een Marokkaanse vrouw zonder papieren uit Antwerpen. Zij kreeg een paar jaar terug een negatief antwoord na een aanvraag tot asiel en leeft sindsdien onwettelijk verder op het Belgisch grondgebied met haar vijf zonen.
- 4 Emilie is een Congolese vrouw die als alleenstaande moeder zonder papieren hoogzwanger en met drie kinderen in Saint-Etienne aankwam. Frankrijk is niet haar eerste land van residentie en eigenlijk was het haar bedoeling naar Engeland te gaan. Ze is vandaag nog steeds in procedure.
- 5 Gabriela is een alleenstaande moeder zonder papieren die in juni 2011 en na elf jaar onwettig in België te hebben gewoond, is teruggekeerd naar Peru.
- 6 Radoesh is een vrouw zonder papieren uit Iran die al negen jaar in België woont. Haar oudste dochter is negentien, haar zoon zeventien. Na een tweede aanvraag tot regularisatie, kreeg ze begin dit jaar uiteindelijk een positief antwoord.
- 7 Het is een pluspunt voor hun regularisatiedossier als hun kinderen schoolgaand zijn, maar het houdt geen garantie in voor een regularisatie.
- 8 Télé-sud is een Franstalige zender met programma's en nieuws uit Afrika.

Literatuur

- Berlant, L. (1997). *The Queen of America goes to Washington City*. Durham: NC: Duke University Press.
- Bosniak, L. (2000). Citizenship denationalized. *Indiana journal of global legal studies*, 7.
- Collins, P.H. (2000). *Black feminist thought: knowledge, consciousness, and the politics of empowerment*. New York: Routledge.
- Collins, P.H. (2007). The meaning of motherhood in black culture and mother-daughter relationships. In A. O'Reilly (Ed.), *Maternal theory*. Essential readings. Toronto: Demeter Press.
- Connerton, P. (1989). *How to remember societies?* Cambridge: University Press.
- Devillé, A. (2006). De onzichtbare rechteloze klasse. De leef- en belevingswereld van mensen zonder wettig verblijf in Vlaanderen en Brussel. *Tijdschrift voor sociologie*, 2.
- Erel, U. (2009). *Migrant women transforming citizenship: life-stories from Britain and Germany*. Farnham: Ashgate.
- Fortier, A.M. (2010). Proximity by design? Affective citizenship and the management of unease. *Citizenship Studies*, 14(1), 17-30.
- Gardner, K. (1995). Desh-Bidesh: Sylheti images of home and away. *Nan*, 28.
- Gedalof, I. (2009). Birth, belonging and migrant mothers: narratives of reproduction in feminist migration studies. *Feminist Review*, 93, 81-101.

- Kershaw, P. (2010). Caregiving for identity is political: implications for citizenship theory. *Citizenship Studies*, 14(4), 395-410.
- Lister, R. (2007). Inclusive citizenship: realizing the potential. *Citizenship Studies*, 11(1), 49-61.
- Lister, R. (2010). Response. *Women's Studies Quarterly*, 38 (1-2), 318-324.
- Lister, M., & Pia, E. (2008). *Citizenship in contemporary Europe*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Lykke, N. (2010). *Feminist Studies: a guide to intersectional theory, methodology and writing*. New York: Routledge.
- Marshall, T.H. (1953). *Citizenship and social class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McDowell, T. & Fang Shi-Ruei, S. (2007). Feminist-informed critical multiculturalism: considerations for family research. *Journal of Family Issues*, 28(4), 549-566.
- Raissigier, C. (2010). *Reinventing the republic. Gender, migration and citizenship in France*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Salih, R. (2005). Moroccan women's transnational practices. In K. Al-Ali N., K. (Ed.), *New approaches to migration? Transnational communities and the transformation of home*. Routledge, Taylor & Francis group.
- Vandenbroeck, M., Roets, G. & Snoeck, A. (2009). Immigrant mothers crossing borders: Nomadic identities and multiple belongings in early childhood education, *European Early Childhood Education Research European Early Childhood Education Research Journal*, 17(2), 203-216.
- Van Meeteren, M., Van San, M & Engbersen, G. (2008). 'Zonder Papieren' Over de positie van irreguliere migranten en de rol van het vreemdelingenbeleid in België. Leuven: Acco.
- Yuval-Davis, N. (2006). Intersectionality and feminist politics. *European Journal of Women Studies*, 13(3).